

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (25)

2017
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОЇ ВОЛИНИ

---

*(до 120-річчя з дня народження
Ф. А. Козубовського)*

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники. Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published. This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво

про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
14.11.2017, протокол № 7.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки

авторські

Надруковано

в авторській редакції

Комп'ютерна верстка

С.А. Горбаненка

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СКОРИЙ С.А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С.А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

БОЛТРИК Ю.В., кандидат історичних наук

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., доктор історичних наук, професор

ІВАКІН Г.Ю., член-кореспондент НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., член-кореспондент НАН України

КУЛАКОВСЬКА Л.В., кандидат історичних наук

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., доктор історичних наук, професор

ПЕТРАУСКАС О.В., кандидат історичних наук

ПОТЄХІНА І.Д., кандидат історичних наук

СОН Н.О., кандидат історичних наук

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України

ЧАБАЙ В.П., член-кореспондент НАН України

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2017

Підписано до друку 18.12.2017. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 29,6. Обл.-вид. арк. 38,2. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж віддруковано «Видавництво “Стародавній світ”»,
тел. (044) 599-34-43

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2002 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРЕМИХ ПАМ'ЯТОК

Відейко М. М. Історія досліджень поселення трипільської культури Городськ (Городське)

Відейко М. Ю. Поселення пізнього етапу трипільської культури у Городську

Вітрик І. С. Замчище біля села Лазарівка Brusilivsky region of Zhytomyr oblast

Наші автори

Список скорочень

STUDY OF INDIVIDUAL ARCHAEOLOGICAL SITES

Videiko M. M. The history of investigations of Trypillia Culture site Gorodsk (Gorodske)

Videiko M. Yu. Trypillia Culture late stage at site Gorodsk

Vitryk I. S. The Ancient Castle Place near Lazarivka village, Brusilivsky region of Zhytomyr oblast

336 Our authors

343 Abbreviations

М. Ю. Відейко

ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОГО ЕТАПУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ГОРОДСЬКУ

Поселення у Городську — одна з небагатьох пам'яток трипільської культури, яка з самого початку досліджень привернула увагу археологів, а знайдені матеріали викликали дискусію, підсумки якої, як виявилось, складно підвести і нині, що вказує на непересічне значення результатів тих досліджень для вивчення праісторії не лише нашого краю, але і значного регіону Європи. Мета даної статті — викласти сучасне бачення основних результатів досліджень та показати місце і значення цієї пам'ятки для вивчення історії культурного комплексу Кукутень-Трипілля. В якості ілюстрацій використано матеріали з архіву М. Л. Макаревича, частина яких публікується вперше з метою привернути увагу до вивчення та подальшої публікації цієї пам'ятки.

Ключові слова: поселення, Городськ, городський тип, пізні Трипілля, етнокультурні контакти.

Пізній етап трипільської культури (СІІ) нині датують між 3400—2900/2700 рр. до н. е. Це був період поступового зникання звичних рис матеріальної культури — будівель, мальованого посуду, статуеток тощо. Цей процес завжди привертав увагу дослідників, які намагалися з'ясувати долю цивілізації давніх хліборобів. Саме тому результатам досліджень поселення в Городському наприкінці 1930-х рр. приділено стільки уваги, адже це були чи не перші матеріали такого роду, отримані новою генерацією вже радянських (!) дослідників, які критично ставилися до здобутків своїх попередників [Кричевський, 1940]. Минуло досить багато десятиліть із тих часів, Городськ згадують як і раніше, однак здобуті там матеріали усе ще лишаються невиданими і ще приховують чимало таємниць, увагу до яких ми спробуємо привернути цією публікацією.

© М. Ю. ВІДЕЙКО, 2017

Поселення віднесене до трипільської культури (етап СІІ), епонімне для пам'яток городського типу. Розташоване на території с. Городське (ур. Червона Гора) Коростишівського р-ну Житомирської області. Розкопки проводили В. П. Петров (1936), Є. Ю. Кричевський (1937) та М. Л. Макаревич (1939—1940)¹. Воно розташоване на високому мису, обмеженому з трьох сторін крутими схилами, над заплавою р. Тетерев. Враховуючи ту обставину, що розкопки були проведені у різних частинах мису, можна вважати, що він практично весь був забудованим у трипільський час (рис. 1).

Результати археологічних досліджень. Виявлено залишки 8 зруйнованих наземних споруд (за тогочасною термінологією — «площадок»). Це прямокутні в плані скупчення обпаленої глини з відбитками дерев'яного каркасу споруд, імовірно — житлового призначення (рис. 2). На території споруд виявлено залишки черенів вогнищ, що підтверджує їх житлове використання. Слід зазначити, що на разі це одне із найпізніших трипільських поселень із залишками споруд подібного типу. Наявність великої кількості відбитків дерева на обмазці, в тому числі чудово задокументованих і опублікованих Є. Ю. Кричевським [Кричевський, 1940] свідчить про їх належність до конструкції перекриттів та / або стін будівель звичайного для поселень трипільської культури типу.

Поруч з рештками споруд досліджено ями, заповнені фрагментами кераміки та кістками тварин (рис. 3). Раніше ці об'єкти традиційно розглядали, як «землянки» або «напівземлян-

1. Історія досліджень трипільського поселення у Городському є цікавою та важливою темою, якій присвячено окрему розвідку М. М. Відейко.

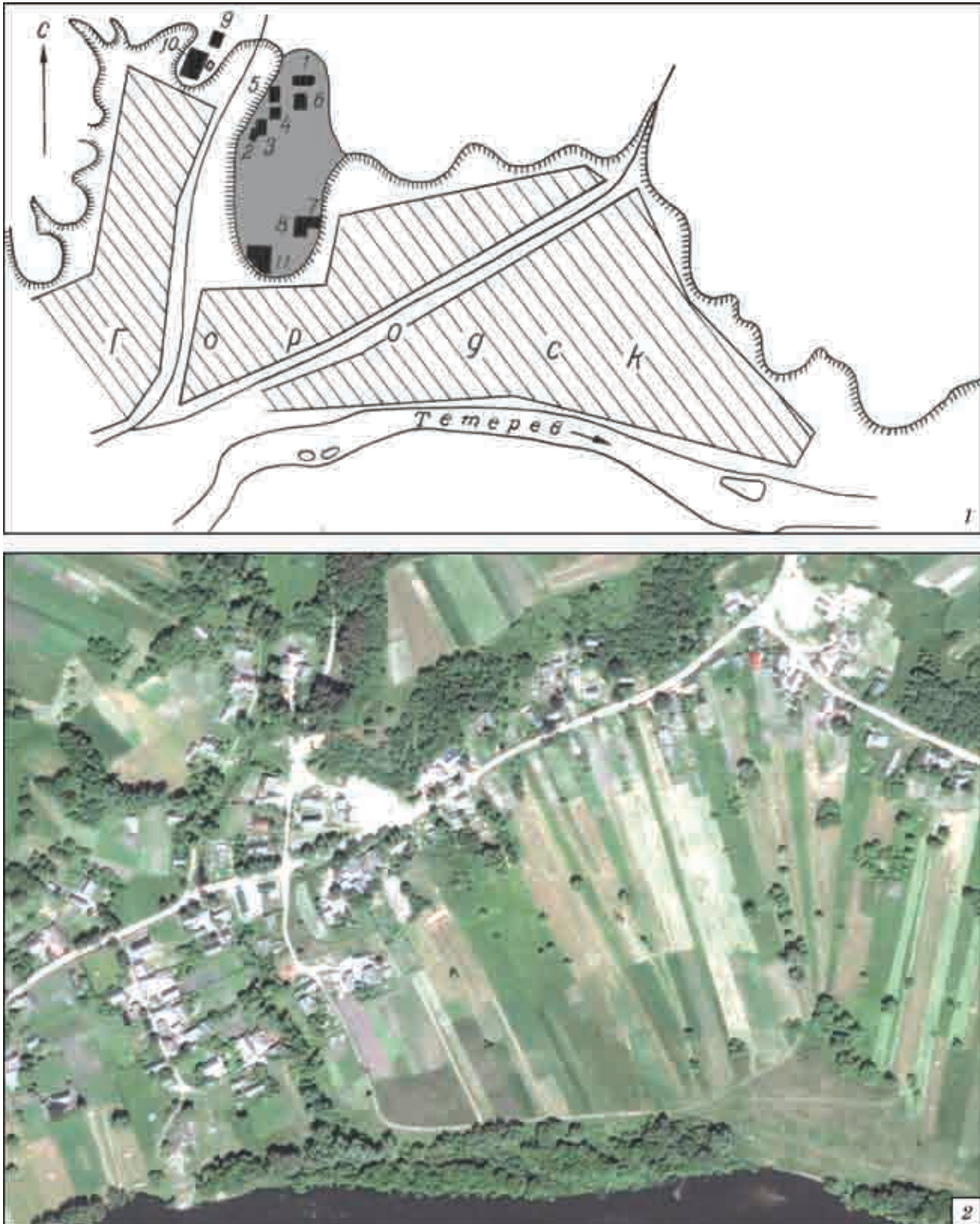

Рис. 1. Розташування поселення трипільської культури біля с. Городське: 1 — схема розташування розкопів, за М. Л. Макаревичем, сірим кольором виділено територію поселення трипільської культури (схема з архіву М. Л. Макаревича); 2 — сучасний супутниковий знімок району розташування поселення трипільської культури

ки». Вивчення збереженої польової документації та вивчення публікацій, описів показує, що жоден із них не мав рівного дна, характерного для заглиблених в землю жител. Знахідки обмазки, у якій дослідники вбачали залишки вогнищ або печей, можливо пов'язати із захоро-

ненням спалених наземних споруд. Про це можуть свідчити наявність відбитків дерев'яних конструкцій на них та домішка полови, типова саме для обмазки стін або перекриттів.

У ході розкопок виявлено значну кількість знарядь праці та зброї, виготовленої з каме-

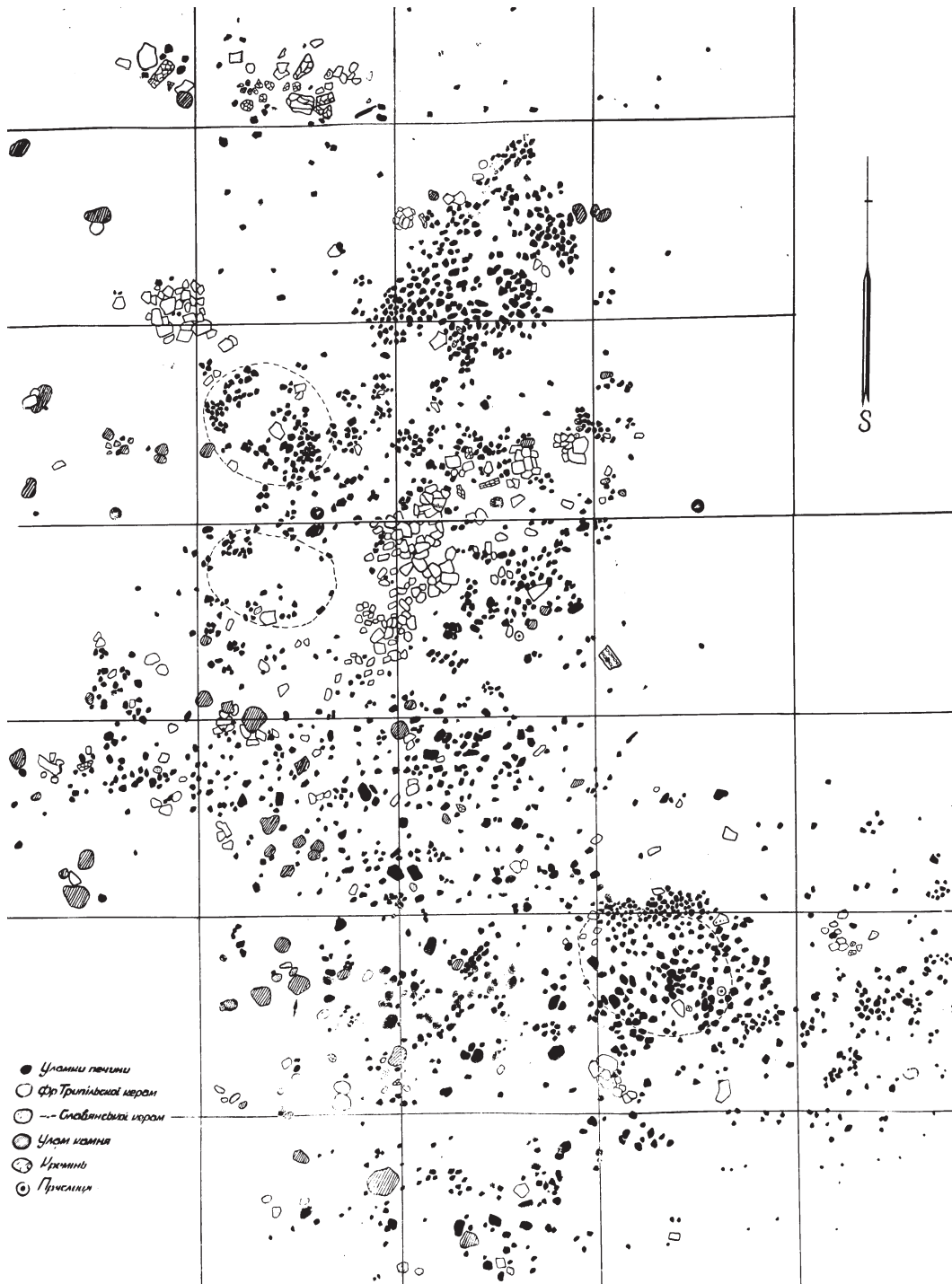

Рис. 2. Городськ, план житла № 8, за результатами розкопок 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

ню, кременю, рогу та кістки. Відомості про них опублікували В. П. Петров [1940], Є. Ю. Кричевський [1940] та Т. С. Пассек [1949]. Варто наголосити на тому, що тут було виявлено сліди кременеобробного виробництва, включно із виготовленням плоских сокир (рис. 4). Зауважимо, що це найбільш східний пункт у ареалі трипільської культури, де було налагоджене виготовлення подібних виробів. В майбутньому ця тема заслуговує на окреме дослідження.

Під час розкопок серед залишків будівель та в ямах знайдено фрагменти антропоморфної

пластики, прясельця, знаряддя праці з кременю, каменю, кістки. Найбільше виявлено фрагментованого посуду. Можливо виділити дві його групи, а саме кухонний та столовий.

Знахідки з поселення. Кухонний посуд виготовлений з глини із домішкою крупнозернистого піску, товчених черепашок. Форми: миски, горщики (рис. 5). Горщики й амфори прикрашені відбитками прямокутного або трикутного штампа в один—два ряди, композиціями зі шнурового орнаменту. Миски прикрашені шнуровим орнаментом на вінцях, стінках, зовні та всередині.

Городск 1940 р.

Городище „Червона гора”

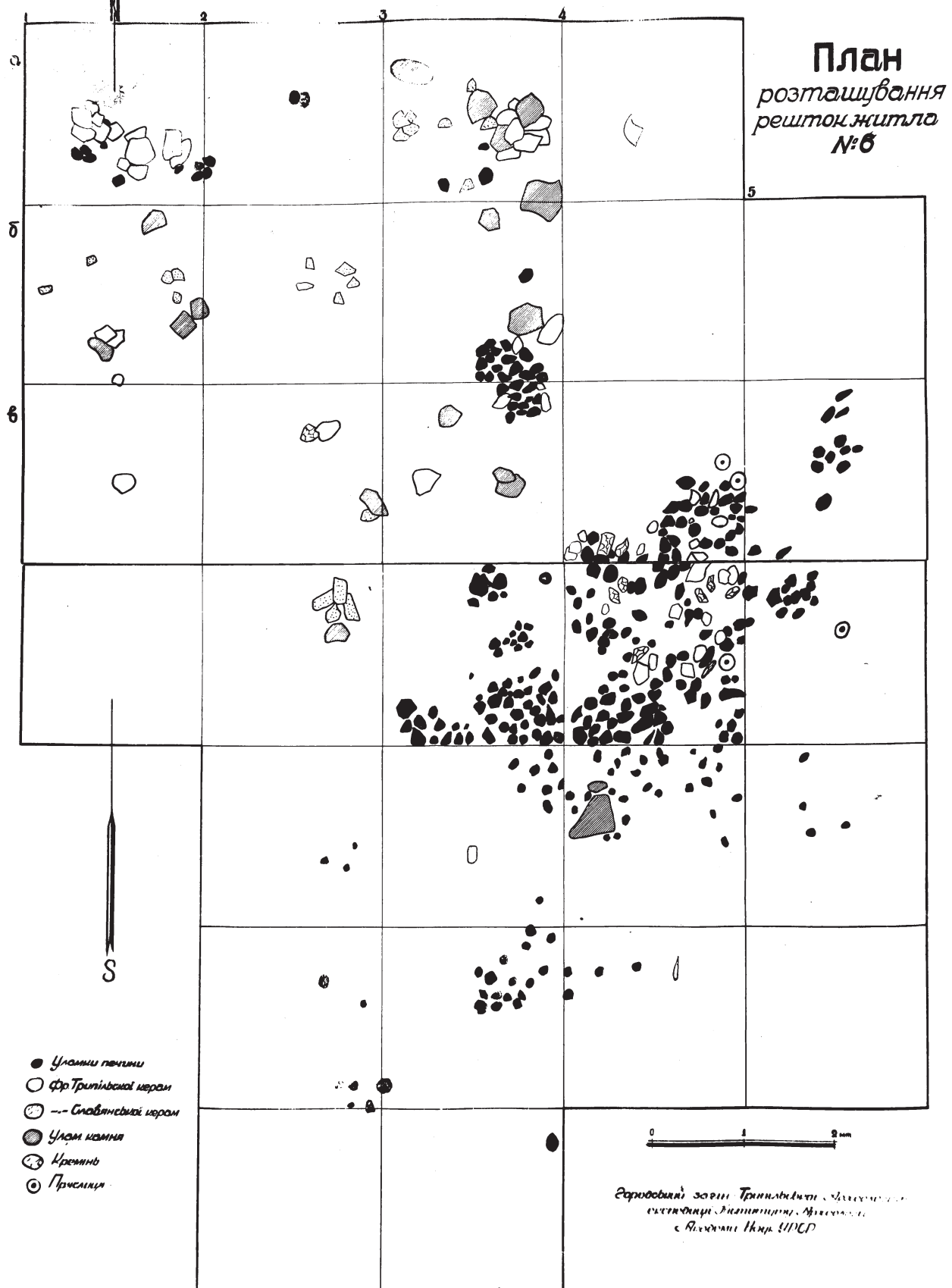

Рис. 3. Городськ, план житла № 6, за результатами розкопок 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

Рис. 4. Городськ, вироби та заготовки з кременю, розкопки 1940 р. (фото з архіву М. Л. Макаревича)

Столовий посуд можливо розділити на дві групи: мальований та без орнаменту. Пеший, виготовлений з відмуленої глини, знайдений у невеликій кількості: фрагменти мисок, амфор, грушоподібних посудин, покришок (рис. 6). Вони прикрашені чорним розписом, характерні композиції з широких стрічок, простір між якими заповнений навкісною сіткою. Подібні вироби типові для поселень трипільської культури на Дністрі та у Пруто-Дністровському межиріччі. Їх можна розглядати як імпорти.

Неорнаментований столовий посуд виготовлений з маси із домішками крупнозернистого піску, на поверхні зберігаються сліди ангобу червоного кольору. Форми: миски конічні та напівсферичні, амфорки, сферо-конічні посудини з звичайними або «рогатими» ручками, іноді конічними наліпами (подвійними, потрійними) на плічках (рис. 5, 2; 6, 6, 7).

Для поселення у Городську отримано дві ізотопні дати, які вказують на час існування поселення у другій половині — останній чверті IV тис. до н. е. (таблиця).

Вивчення керамічного комплексу дозволило встановити впливи та зв'язки із синхронними культурними комплексами, а саме Баден, кулястих амфор та лійчастого посуду [Videiko, 2000, p. 32—55].

Ізотопні дати поселення у Городську

Лабораторний індекс	BP (років тому)	BC (рр. до н. е.)
GrN-5090	4551 ± 35	3442 ± 59
Ki-6752	4495 ± 45	3212 ± 100

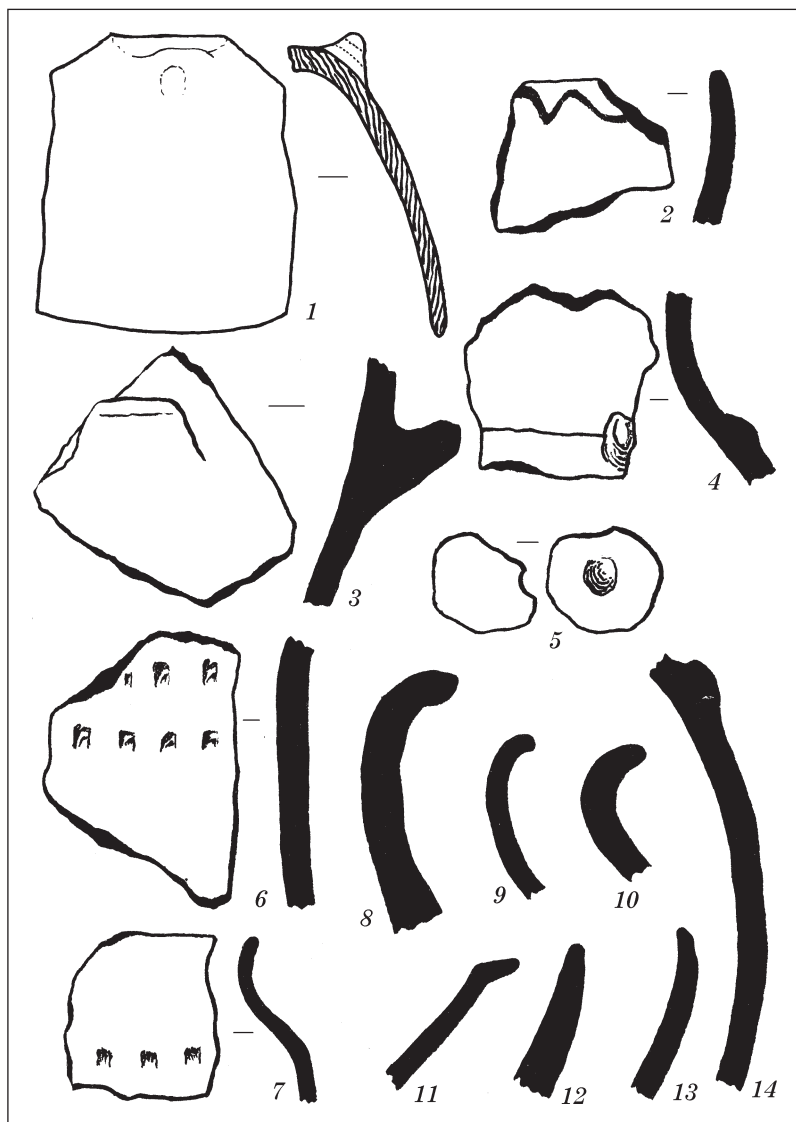

Рис. 5. Городськ, керамічні вироби, розкопки 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича, номери відповідають опису речей у звіті 1940 р.)

З проявами впливів культури Баден у Городську можна пов'язати такі елементи: наявність посуду із поверхнею, вкритою червоною фарбою, лискованою коричнювою або чорною, посудини з «рогатими» ручками. На цей напрям зав'язків також вказують фрагменти з «ялинковим» прокресленим декором. Є кілька фрагментів, що їх можливо вважати імпортами з баденського культурного комплексу. Це фрагмент вінець кухонної посудини з наліпними валиками (розчленованими заціпами) в три ряди, з просвердленими отвором. Таке оздоблення відоме для кераміки культури Баден в Словаччині. У фондах НІМ в Києві зберігається великий фрагмент верхньої частини канелюваної посудини [Videiko, 2000, fig. 18, 11]. Посудина виготовлена з маси із домішками кварцу та піску, в зламі колір чорний. Поверхня заглажена, чорного кольору. Горловина прикрашена чотирма рядами горизонтальних канелюр, на вінцях відбитки штампу. Біля основи горлови-

ни — парні рогоподібні наліпи, відбитки штампа. На тілі нижче плічок — вертикальні канелюри. Від ще однієї аналогічної посудини зберігся великий фрагмент з чотирма рядами горизонтальних канелюр. Подібні форми та оздоблення посуду типові для культури Баден. Цим знахідкам не протирічить і С14 датування Городська другою половиною IV тис. до н. е.

Крім впливів з боку культурного комплексу Баден в Городську маємо знахідки, які можна пов'язати із культурою лійчастого посуду. Це посуд з відбитками прямокутного або круглого штампу у один і більше рядів, композиції з ламаних ліній під вінцями посудин, миски з декором під вінцями на зовнішній стороні, в тому числі із шнуровим орнаментом.

З культурним комплексом кулястих амфор можна пов'язати такі риси посуду, як — оздоблення ручок посудин з виступами за допомогою відбитків шнура або округлого штампа, відоме з матеріалів, відбитки круглого штампу в один або кілька рядів, посудини з уступом біля дна.

На поселенні виявлено кілька десятків цілих та фрагментованих керамічних прясельць (рис. 7). Більшість неорнаментована, але деякі прясельця прикрашені наколами, піктограмами із зображенням рослин тощо.

Антропоморфна пластика схематична, представлена фрагментами стоячих жіночих статуєток з «німбами» із наскрізними проколами по краям (рис. 8). Подібна пластика типова для пам'яток вихватинського типу на Дністрі та слід зауважити, що статуєтки місцевого виробництва, виготовлені із глини із домішками крупнозернистого піску.

Пам'ятка у Городську свого часу привернула особливу увагу Є. Ю. Кричевського та Т. С. Пассек, які вважали, що на її матеріалах можна вивчати процес «зникнення» трипільської культури, зовнішніми проявами якого є «занепад житлобудування» (зміни в спорудженні площадок), витіснення столового посуду кухонним, зникнення мальованого посуду, зростання питомої ваги тваринництва в економіці тощо [Пассек, 1949; Кричевский, 1941]. Що стосується залишків будівель, то у даному випадку йдеться скоріше про стан збереженості культурного шару та особливості процесу руй-

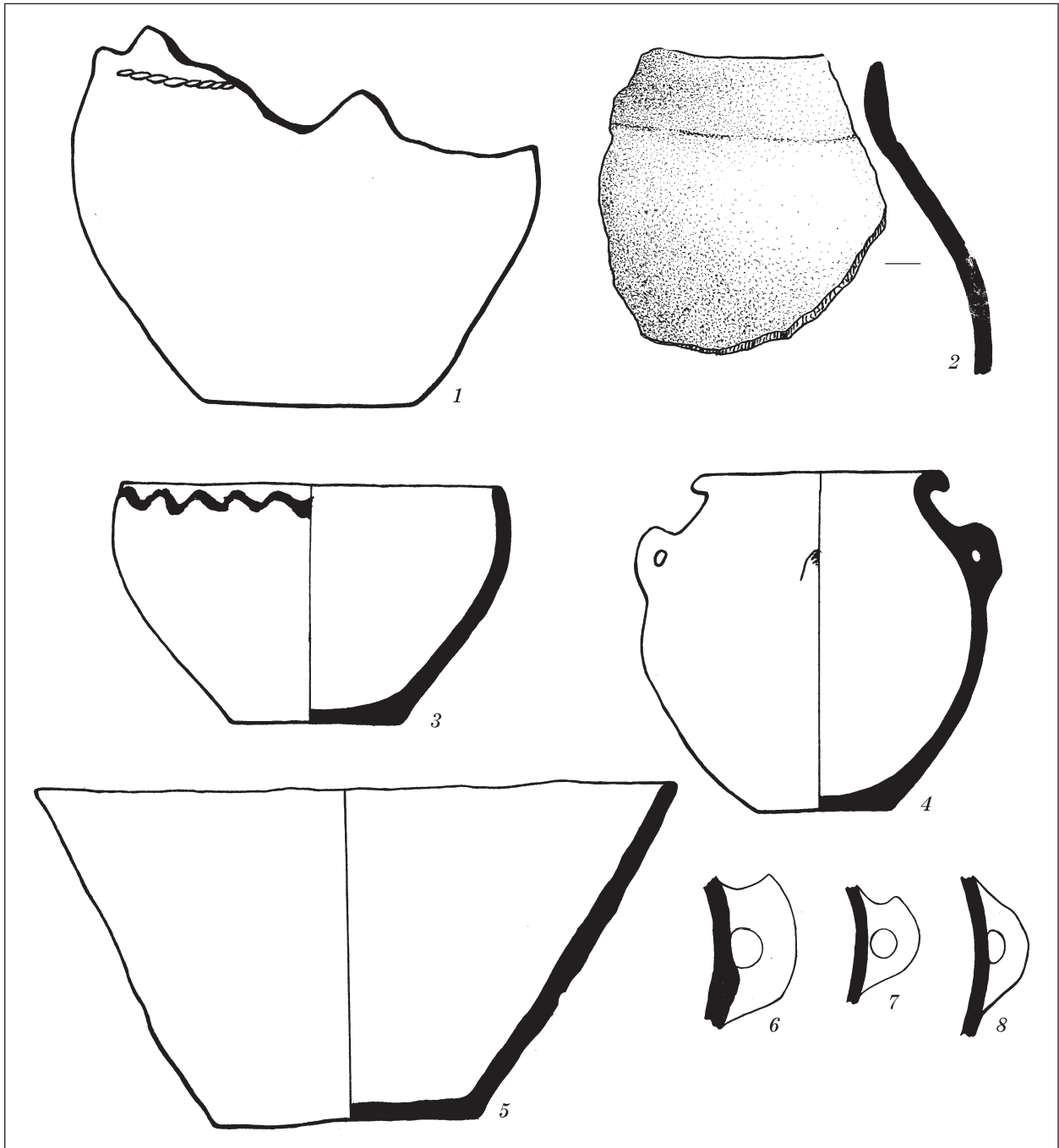

Рис. 6. Городськ, керамічні вироби, розкопки 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

нування давніх споруд, які дали картину, відкрити дослідниками. Більш цікавим, із врахуванням нових відомостей як про Трипілля, так і синхронні культурні комплекси, видається тема матеріальної культури та трансформацій в економіці.

Вивчення керамічного посуду з Городська показує, що «процес занепаду» можна пере-кваліфікувати в процес етнокультурної трансформації під впливом центральноевропейських культурних комплексів: Баден, лійчастого посуду і кулястих амфор. Нова локальна група на Волині має кілька компонентів, включно власне трипільський, презентованим традиціями

у житлобудуванні, антропоморфній пластиці, сюди імпортовано мальований посуд з Дністро-Прутського межиріччя, де у другій половині IV тис. до н. е. ще зберігалися осередки його виробництва. З іншого боку природне оточення поселення більш характерне для поширення культурних комплексів лійчастого посуду та кулястих амфор, а не Трипілля, яке традиційно займало південніші райони, більш сприятливі для хліборобства.

Освоєння Волині трипільським населенням розпочалося у другій половині IV тис. до н. е. появою тут поселень троянівського типу [Шмаглій, 1966]. Вже на цьому етапі бачимо впли-

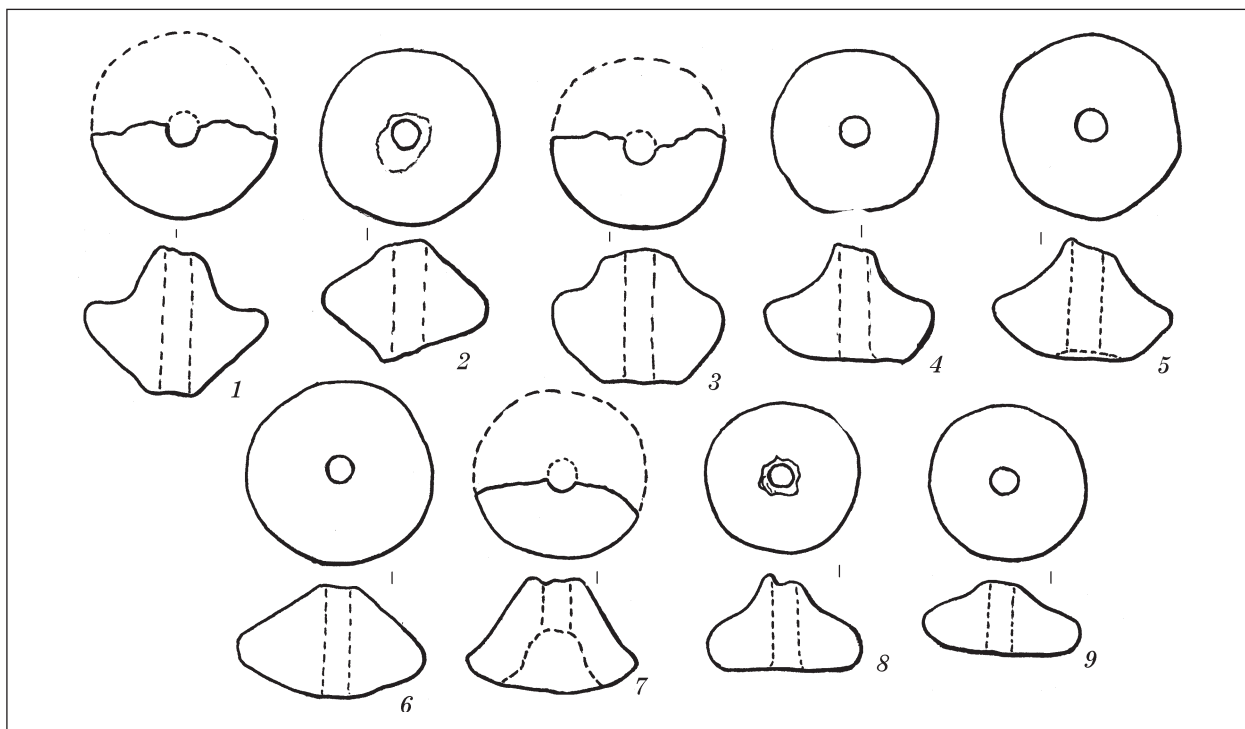

Рис. 7. Городськ, керамічні прясельця, розкопки 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

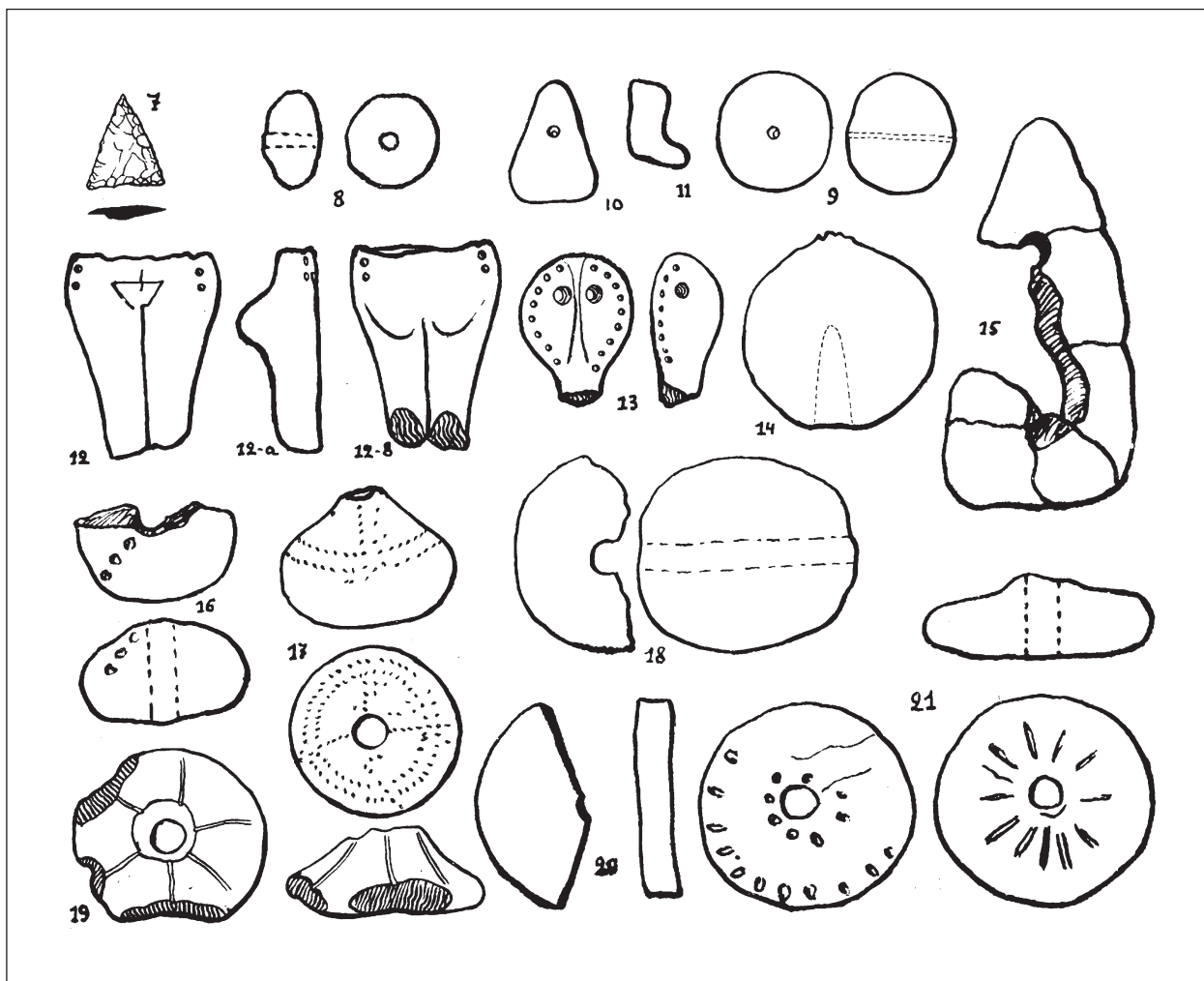

Рис. 8. Городськ, пластика та інші керамічні вироби, розкопки 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

ви усіх трьох перелічених вище культурних комплексів [Videiko, 2000]. Звідси цей тип трипільської культури поширюється до Дніпра, де представлений некрополіями та поселеннями софіївського типу. Причини — освоєння територій, багатих природними ресурсами та новими можливостями для ведення комплексного господарства у лісовій смузі з наголосом на тваринництві, а не хліборобстві. Цей тип господарства притаманний культурам лійчастого посуду та кулястих амфор, що пояснює просування їх на схід, в процесі якого і мали місце контакти з носіями трипільської культури. Додатковим стимулом могло бути встановлення контролю над родовищами якісного кременю, виробу з якого були вигідним продуктом для обміну, в тому числі і на дальні дистанції. Появу у регіоні впливів культури Баден можна пояснити кількома факторами. По-перше, зона безпосереднього контакту між Трипіллям та Баденом знаходиться у регіоні, звідки на Волинь потрапляв мальований трипільський посуд, що видно із матеріалів поширеного там типу Гординешть (Трипілля СП). З іншого, для культури Баден важливим було встановлення дальніх торговельних зв'язків, які на сході сягали Кавказу, про що свідчать імпорти, виявлені у Центральній Європі [Hansen, 2013]. Цілком можливо, що один із таких маршрутів міг проходити через території, контрольовані населенням пам'яток городського типу.

Огляд матеріалів з Городська свідчить, що незважаючи на те, що з моменту розкопок минуло близько восьми десятиліть, їх подальше вивчення із врахуванням сучасних досягнень європейської археології може принести цікаві результати. За останні десятиліття співпраці археологів з України та Польщі вже побачили світ результати досліджень трипільських пам'яток у Більчі-Золотому та Білому Потоці, зроблено спробу переосмислення результатів досліджень некрополів софіївського типу. Є усі підстави вважати, що музейні колекції та архівні матеріали по трипільській культурі, пов'язані з Городськом заслуговують як на опрацювання з використанням сучасних методик досліджень, так і на якісну монографічну публікацію.

Кричевський Є. Ю. Поселення в Городську: (Розвідкові розкопки 1937 р.) // Трипільська культура. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 383—451.

Кричевський Е. Ю. О процессе исчезновения трипольской культуры // Палеолит и неолит СССР. — М.; Л.: АН СССР, 1941. — С. 245—253 (МИА. — № 2).

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). — М.: АН СССР, 1949. — 248 с. (МИА. — № 10).

Петров В. П. Поселення в Городську [Житомир. обл.]: (Розвідкові розкопки 1936 р.) // Трипільська

культура. — К.: АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 339—379.

Шмаглії М. М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія. — 1966. — Т. 20. — С. 15—37.

Hansen S. Innovative Metals: Copper, Gold and Silver in the Black Sea Region and the Carpathian Basin During the 5th and 4th Millennium BC // eds.: S. Burmeister, S. Hansen, M. Kunst, N. Muller-Scheel. — Metal Matters Innovative Technologies and Social Change in Prehistory and Antiquity.-Menschen — Kulturen — Traditionen. — Forschungs Cluster 2. — Rahden; Westf.: Leidorf, 2013. — Bd. 12. — P. 155—158.

Videiko M. Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200—2750 BC // Baltic-Pontic Studies. — 2000. — Vol. 9. — P. 13—68.

М. Ю. Видейко

ПОСЕЛЕНИЕ ПОЗДНЕГО ЭТАПА ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ГОРОДСКЕ

Поселение в Городске — один из немногих памятников трипольской культуры, который уже с самого начала исследований привлекал внимание археологов, а найденные материалы вызвали дискуссию, итоги которой, как оказалось, сложно подвести и сейчас, что указывает на непреходящее значение результатов раскопок для изучения праистории не только нашего края, но и значительного региона Европы. Цель данной статьи — изложить современное видение основных результатов исследований и показать место и значение этого памятника для изучения истории культурного комплекса Кукутень-Триполья. В качестве иллюстраций использованы материалы из архива М. Л. Макаревича, часть которых публикуется впервые. Публикация подготовлена с целью привлечь внимание к изучению и дальнейшей публикации этого памятника.

Ключевые слова: поселение, Городск, городский тип, позднее Триполье, этнокультурные контакты.

М. Yu. Videiko

TRYPILLIA CULTURE LATE STAGE AT SITE GORODSK

Trypillia Culture site, discovered at Gorodsk in 30th of XX century from the beginning became an object of discussion between archaeologists, who studied the last centuries of history of this cultural complex. It looks that Volhynia at the last centuries of IV Mil. BC became a cross—road of different cultures and trade routes, which reflected at finds from Gorodsk. This article dedicated to publication of forgotten materials and reloading of the old discussion.

Keywords: settlement, Gorodsk, Gorodsk type, Late Trypillia, cultural contacts.

Одержано 24.02.2017